

СМОЛІЙ

Валерій Андрійович — академік НАН України, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України, директор Інституту історії України НАН України

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ: ПЕРЕМІЩЕННЯ, ВТРАТИ, ПЕРСПЕКТИВИ ПОВЕРНЕННЯ

Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 2 грудня 2015 року

Доповідь присвячено проблемам, пов'язаним із втратами та переміщеннями історико-культурних цінностей України в різні часи, розглянуто загрози для національної культурної спадщини, які виникли через останні події на Півдні та Сході України, показано роль установ і фахівців НАН України в науковому забезпеченні державної політики з розшуку та повернення втрачених і переміщених культурних цінностей.

Шановні члени Президії! Шановні присутні!

У своєму виступі я хочу торкнутися надзвичайно болючих, дратівливих і разом з тим актуальних для суспільства та влади тем, які сьогодні, на жаль, не можна сприймати без брому і валер'янки. Однак спершу дозволю собі декілька публіцистичних замальовок з тим, щоб далі перейти до висвітлення більш прозаїчних і серйозних проблем.

Слід визнати, що бувають у житті хвилини, коли в кожного з нас виникає непереборне бажання романтичних переживань — пройти звивистими вуличками Києва, Львова чи Кам'янець-Подільського, ознайомитися із середньовічними фортецями й замками, побувати у Чернігові, Глухові або Чигирині, доторкнутися до булави Богдана Хмельницького чи взяти в руки документ гетьмана Павла Скоропадського про створення Академії наук, відвідати музейну виставку і побачити полотна видатних майстрів пензля. А хіба не хотілося б нам доторкнутися до античної амфори, скіфських чи слов'янських предметів повсякденного вжитку або речей, створених умілими руками з золота чи срібла? Всі ці предмети, а інколи їх залишки відділяють один від одного цілі епохи й цивілізації. Разом з тим їх об'єднує дещо спільне — всі вони є об'єктами культурної спадщини, створені людиною і «дonesли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду».

Реліквії українського козацтва, які на початку ХХ ст. зберігалися в Ермітажі, — приклад культурних цінностей, вивезених з України до столиці імперії адміністративним шляхом

Шановні колеги! Наведу лише одну цифру. На сьогодні на державному обліку перебуває 148 тис. об'єктів культурної спадщини, з яких 7 550 внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Багато це чи мало? Тут виникають додаткові питання, найголовніші з яких стосуються характеру процесу втрат і етапів формування історико-культурного простору України, його якісних характеристик та нинішнього стану. У цьому контексті зазначимо, що історико-культурна спадщина України формувалася під впливом кількох факторів, основним серед яких, без сумніву, був внутрішній. Руками відомих і безіменних майстрів творилися пам'ятки історії та археології, містобудування та архітектури, мистецтва і документальні пам'ятки.

Разом з тим слід враховувати, що українські землі здавна виступали своєрідною контактною зоною, в якій відбувалися складні трансформаційні процеси і рельєфно відчувалися взаємовпливи східної та західної культур. Це

були природні процеси, викликані логікою історичного розвитку. До наших часів збереглися неперевершені зразки культурних пам'яток, що увібрали в себе різні стилі, напрями та форми (наприклад, Софія Київська, пам'ятки Львова або Чернігова). З іншого боку, межа цивілізаційних розломів і культур — це завжди зона ризику. Спустошливі напади сусідів, боротьба за території і кордони, вторгнення і захоплення населених пунктів — неодмінні супутники міждержавних конфліктів. Вчитаймося у середньовічні літописи і хроніки: об'єктами агресії виступали насамперед міста — не лише політичні центри, а й основні осередки культури та інтелектуального життя. На сьогодні важко підрахувати кількість втрат, яких вони зазнали. Проте очевидним є одне — нищилися архітектурні пам'ятки, рукописні книги, стародруки, археологічні знахідки, бібліотечні колекції тощо. Не випадково через брак відповідних джерел учені не можуть достатньо адекватно дослідити сьогодні складні питання не лише раннього середньовіччя, а й XVI—XVII ст., на відміну від своїх колег із країн Західної Європи, де такі архіви збереглися. Скажу більше, внаслідок пожежі 1811 р. згоріли, наприклад, київські міські архіви XVI—XVIII ст. — безцінне джерело для реконструкції міського життя політичного центру українських земель, його інститутів самоврядування.

Наступний фактор стосується періодів бездержавного існування України або входження її земель до складу різних імперій — Австро-Угорської, Османської, Російської, Польської держави. Я не прибічник категоричних оціночних характеристик цього аспекту проблеми, але не можна не бачити цілком очевидного процесу — природного чи насильницького переміщення величезних мас культурних цінностей з периферії (в нашому випадку — з українських земель) до центру — Будапешта, Варшави, Відня, Москви. Я не буду зараз детально зупинятися на цьому питанні, оскільки це має бути темою окремого виступу. Ми маємо, наприклад, унікальні описи усіх археологічних колекцій, які зберігаються на території Росії, або фундаментальне довідкове видання

«Архівна Україніка в Росії», підготовлені відповідно Інститутом археології НАН України та Державною архівною службою України. Перелік таких праць щодо інших країн та видів пам'яток можна було б продовжувати. Зазначу лише, що до столиць імперій вивозилися козацькі літописи, рукописні книги, пам'ятки мистецтва та етнографії, картини, скарби, мозаїки і фрески. Динаміку і характер цих процесів можна пояснювати різними факторами, зокрема тезою щодо функціонування єдиного імперського культурного простору. Проте декларація цієї тези навряд чи дозволить вирішити складні методологічні питання спільного і особливого, національного і загальноімперського, приватного і публічного.

Далі розглянемо фактор Другої світової війни. В історії формування історико-культурних комплексів України ця війна була чи не найтрагічнішою. По суті, це була гуманітарна катастрофа, наслідки якої не подолано й дотепер. Лише за офіційними даними Україна тоді втратила 46 млн архівних справ, 51 млн книг, 130 тис. цінних мистецьких творів з музеїв. Дослідники говорять про далеко не повний список цих втрат, а деякі з них наполягають на цифрах від кількох сотень тисяч до одного мільйона експонатів. Нацисти з характерною для них педантичністю створювали спеціальні підрозділи окупаційних військ, які займалися розшуком, документуванням, вивченням та описом українських культурних цінностей, відбором та вивезенням їх на територію Рейху. У Києві і великих культурних центрах України діяли, наприклад, головна та окремі робочі групи так званого Оперативного штабу рейхслайтера Альфреда Розенберга. Звичайно, не слід забувати також про стихійне, але не менш масштабне вивезення культурних цінностей вищими посадовими особами окупаційної адміністрації, офіцерами і солдатами. З цього питання ми маємо цілком задокументовані факти.

Завершення війни й утвердження у Європі та світі нового правопорядку зумовило актуалізацію проблеми реституції культурних цінностей. У XX ст. вона пережила два етапи: пер-

Скіфський золотий гребінь IV ст. з кургану Солоха, зберігається в Ермітажі — приклад культурних цінностей, вивезених у результаті археологічних розкопок та інших наукових експедицій

ший розпочався після 1945 р. і мав назву «Велика реституція». Саме в межах цього етапу до СРСР було повернуто понад 500 тис. об'єктів культури, з яких 350 тис. було вивезено нацистами з території України. Друга реституційна хвиля розпочалася з кінця 1980-х років і триває донині.

Ми зіткнулися зі складною проблемою, суть якої полягає в тому, що національні інтереси України у цій сфері перебувають між полярними позиціями країн, які визначають реституційний процес, а саме: Німеччиною, на якій лежить реституційний обов'язок, і Росією, на території якої перебуває частина українських пам'яток, пограбованих нацистами, але повернутих у 1945 р. до СРСР. Колізія, яка склалася в реституційному просторі, потребує, безумовно, врахування в переговорному процесі національних інтересів України. Аналогічні застереження слід, очевидно, висловити, якщо говорити про пам'ятки, які «відносяться до України», і ті, які «походять з України». Більшість таких матеріалів не може бути предметом реституції,

Дзвін з гербом Івана Мазепи, вивезений із Чернігова і знайдений нещодавно в Оренбурзі (Російська Федерація), — приклад культурних цінностей, що не повернулися з евакуації на схід СРСР

але певна їх частина може становити предмет серйозних переговорів.

Загалом радянський період у формуванні історико-культурного середовища України також відзначався надзвичайно складними, а подекуди і драматичними процесами. З одного боку, вживалися заходи щодо реалізації ідей культурної революції і засвоєння загальноцивілізаційних культурних надбань широкими масами народу (прикладів безліч — від мільйонних тиражів книг до будівництва художніх театрів і кінотеатрів), з іншого — відкрито насаджувалися крайні форми офіційної ідеології та велася жорстка боротьба з проявами так званого українського буржуазного націоналізму.

Частину унікальних культурних цінностей було переміщено до Центру (згадаймо, наприклад, артефакти скіфського кургану Чартомлик або долю мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору XII ст. у Києві). Щоправда, таке переміщення належало до «лагідних» форм зв'язків по-радянськи, бо мали місце й інші, більш жорсткі політичні заходи влади, які, по суті, були зачисткою архівного фонду в 1932—1933 рр. (метричні книги, матеріали переписів населення, архіви Наркомзему, Наркомату охорони здоров'я, ВУЦВК та ін.). На думку дослідників, лише цей сегмент знищених урядових архівів становить не менш як

100 тис. документів. Архіви стерилизувалися цілком конкретними особами. Так, Микита Хрущов, коли переїздив до Москви, наказав зачистити всі архівні фонди і документи, де вказувалося його прізвище в контексті масових репресій в Україні.

Наступний етап у вивченні проблеми — доба незалежної України. Нові політичні реалії істотно змінили підходи влади до вирішення цього питання (на жаль, вони не змінили залишкового принципу фінансування). Його резонанс підсилювався не лише під впливом настроїв суспільства, а й потужними процесами пошуку українцями «образів власного минулого», відновлення історичної пам'яті, повернення до історичних джерел.

Іншим, не менш важливим аспектом стало те, що Україна з об'єкта міжнародних відносин перетворилася на їх суб'єкт, і це потребувало рішучих дій влади. Було здійснено кілька важливих кроків. По-перше, після тривалих дискусій у 1999 р. було ухвалено базовий закон про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, який визначив принципи здійснення державної політики в цій сфері та її організаційні засади.

По-друге, в 90-ті роки і на початку 2000-х років були створені і досить ефективно діяли Національна комісія (згодом реорганізована у спеціальну державну службу), Український центр культурних досліджень, Державна служба з питань національної культурної спадщини, Міжвідомча рада та інші інститути, які мали певні повноваження в цій сфері. Крім того, було ухвалено ряд комплексних державних програм.

По-третє, інструментом реалізації політики реституції культурних цінностей стало створення міжурядових комісій (українсько-російської, українсько-польської, українсько-німецької та українсько-угорської). Їх засідання проходили досить динамічно, дискусійно, з полемічним запалом та емоційним забарвленням. Це була вкрай важка сфера роботи, особливо під час засідань українсько-німецької комісії. Може виникнути питання про результативність їх роботи. Якщо вірити офіційним

цифрам, то починаючи з 1992 р. в Україну було передано понад 100 тис. одиниць культурних цінностей (включно з книжковими та документальними колекціями).

На жаль, в останні роки українська політика щодо повернення і реституції культурних цінностей є недостатньо чіткою та виразною. Складається враження, що на державному рівні ця проблематика відійшла на другий план. У процесі безкінечних «оптимізацій» відбулося фактичне руйнування організаційних засад забезпечення завдань держави в цій сфері. Спочатку в 2000 р. було ліквідовано Національну комісію з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей, а її повноваження передали до Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей. У 2013 р. було ліквідовано і цю Державну службу. Унікальні, напрацьовані з 1992 р. службові архіви цих установ було розпорошено, кваліфіковані кадри звільнено.

Однак нова епоха — це не лише реституційні процеси, переговори на міждержавному і міжурядовому рівні. Згодом проявилися й інші, не менш складні і драматичні процеси, що відбуваються всередині держави. Ігнорування законів та поява великих грошей спровокували такі явища, як порушення історичного культурного середовища, зведення новобудов, невігластво, яке межує зі злочинністю. Це стосується навіть тих об'єктів, які занесено до списків Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Львів, Київ, Одеса). Інвестиційно привабливим є також ринок предметів мистецтва. Невідомі донині особи за десятиліття стали цінителями прекрасного і власниками величезних художніх колекцій. Методи і засоби формування цих зібрань також добре відомі. Багато з того, що раніше зберігалося в національних музеях, нині опинилося у приватних руках. Обсяги артринку в Україні мені, принаймні, не відомі, але світовий обіг оцінюють від 25 до 30 млрд дол. на рік. На жаль, на сьогодні немає нормативної бази, яка б дозволяла регулювати цей обіг та встановити баланс національних і приватних інтересів.

Шановні члени Президії! Сьогодні ми змушені обговорити ще одну надзвичайно важли-

Фрески XII ст. з Михайлівського Золотоверхого монастиря, виявлені у Новгородському історико-архітектурному музеї-заповіднику (Російська Федерація), — приклад культурних цінностей, вивезених нацистами, повернутих з Німеччини до СРСР, але так і не переданих в Україну

ву і актуальну тему, про яку ще кілька років тому не могли навіть подумати. Це доля нашої національної культурної спадщини в умовах відторгнення однієї частини території України та повномасштабних воєнних дій на іншій її території, наслідком яких стала фактична втрата контролю над нею з боку центральної влади. Йдеться про анексований Крим та частину Донецької і Луганської областей.

На цих територіях зосереджено колосальний історико-культурний та науковий потенціал — нерухомі пам'ятки культури, архіви, бібліотеки, наукові установи. Що з ними відбувається зараз? Які існують загрози і виклики щодо цих культурних цінностей? Чи маємо ми чітке уявлення про ті об'єкти, що там залишилися, про те, в якому вони стані? Чи є можливість фіксувати втрати? Які в нас можливості та перспективи щодо організації заходів зі збереження на цих територіях наших культурних цінностей і чи зможемо ми повною мірою відновити наш культурний потенціал у Криму, Севастополі, на Донбасі?

Саме ці питання сьогодні є найбільш актуальними. Щоб не бути голослівним і окреслити масштаби завдань, які постали перед нашою державою, наведу кілька цифр.

Лише на території АР Крим та міста Севастополя як адміністративних одиниць збе-

Мозаїка «Дмитро Солунський» XII ст., зберігається нині у Третьяковській галереї (Російська Федерація); приклад культурних цінностей, не повернутих з виставок

рігається понад 10 тис. об'єктів нерухомої культурної спадщини. Зокрема, до списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО входить Національний заповідник Херсонес Таврійський, а на розгляді додатково перебували ще 5 об'єктів від України, розташованих на території Криму. В Криму та Севастополі діяли близько 40 державних музеїв, у яких зберігалось щонайменше 1,2 млн музейних предметів.

У Донецькій області на державному обліку перебували понад 4 тис. пам'яток культури, в Луганській області — більш як 6 тис.

Щодо писемної історико-культурної спадщини, то за попередніми даними лише доку-

ментів Національного архівного фонду України налічувалося у Криму — 7,3 тис. фондів (1,6 млн архівних справ); на Донбасі — близько 20 тис. фондів (3,3 млн архівних справ).

Якщо ж вимірювати обсяги документів загальноприйнятими у світі параметрами — довжиною архівних полиць, то на непідконтрольних нині територіях Криму і Донбасу вона становить 110 км (із понад 750 км загальної протяжності архівних полиць у всіх державних архівах України).

Усе це є величезним культурним потенціалом, доля якого зараз абсолютно не передбачувана. Потрібні швидкі та ефективні дії органів влади, координація їх з громадськими організаціями і товариствами, серйозний науковий супровід.

Шановні колеги! Я не хочу, аби у вас склалося враження, що формування історико-культурного ландшафту України відбувалося і відбувається лише у силовому полі війн та революцій, індустріалізації та переслідувань. Очевидно, що в спокійні, мирні часи тривав цілком об'єктивний процес нарощування культурного потенціалу народу, творення видатних пам'яток історії та культури, і це не завжди залежало від політичної кон'юнктури чи ідеологічних настроїв владної верхівки. Відбувався також об'єктивний процес обміну культурними надбаннями на рівні приватних осіб, окремих представників влади.

Великий внесок у наукове, організаційне, методолого-теоретичне забарвлення реалізації цієї важливої державної справи зробила НАН України. Побачили світ десятки наукових публікацій різного формату, проведено безліч конференцій та круглих столів. Підсумком наукових пошуків з цієї тематики стало завершення публікації багатотомної «Історії української культури». Представники Академії брали безпосередню участь у підготовці згаданого Закону України від 1999 р., тоді ж було прийнято відповідну постанову Президії НАН України від 12.02.1999 № 35, успішно і продуктивно розробляється ця тематика в інститутах археології, держави і права, історії України; в Центрі пам'яткознавства, в установах Відділення лі-

тератури, мови та мистецтвознавства. Співробітники НАН України є членами вже згадуваних міжурядових комісій. Усі вони становлять висококваліфіковане експертне середовище, здатне вирішувати найскладніші питання і до думки якого слід прислухатися.

Щодо вічних питань — «хто винен?» і «що робити?» — спробую запропонувати деякі рекомендації лише на останнє з них, адже винних завжди знайдуть.

По-перше, необхідно оновити законодавчу базу культурного сегменту життя держави. Це стосується, насамперед, підготовки нової редакції Закону України від 1999 р.

По-друге, слід надати додаткового імпульсу роботі міжурядових комісій.

По-третє, потрібно продовжити роботу над підготовкою Державного реєстру національного культурного надбання. На сьогодні до нього внесено, за орієнтовними підрахунками, лише десяту частину того, що нараховується пам'яткоохоронцями.

По-четверте, є очевидна і невідкладна необхідність вироблення всіма інститутами влади України чіткої, зрозумілої та прозорої державної політики у цій сфері.

По-п'яте, слід активізувати просування української культури у Європі та світі.

По-шосте, крім політичної складової, необхідно також забезпечити системний науковий супровід реституційних процесів: вести науковий облік втрачених цінностей, постійно здійснювати пошук інформації про цінності українського походження у приватних колекціях, музеях, архівах та інших культурних установах близького й далекого зарубіжжя, інформувати наукові кола та громадськість про здійснювані заходи. Така цілеспрямована діяльність забезпечить Україні наукові та правові підстави для збереження й повернення своєї культурної спадщини.

Дякую за увагу.

За матеріалами засідання підготувала О.О. МЕЛЕЖИК